

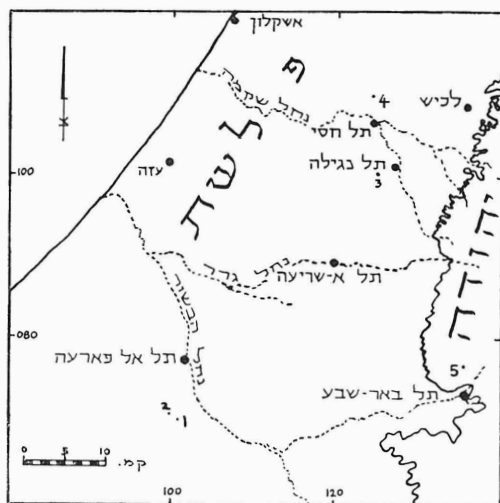
"חצרים" בנגב הצפוני

מאת

ר. גופנא

עד הזמן האחרון לא הרבו הארכיאולוגים להתחקות אחר עקבותיהם של שרידי חצרים באזוריה השונים של הארץ¹. בסקר ארכיאולוגי. שערכנו בנגב הצפוני בשנים 1959—1960, אותרו שרידיהם של למעלה מעשרים יישובים קטנים מתקופת-הברזל, שלדעתנו יש לראות בחלק מהם שרידי חצרים מימי בית ראשון.

להלן ניתן תיאור של חמישה מהם² (ראה ציור 1).

ציור 1. מפת הנגב הצפוני. ערים וחצרים מתקופת-הברזל.

1. דיון כללי על חצרים בנגב — ראה, למשל: י. ברסלבסקי, הידעת את הארץ?
ב. ארץ-הנגב, תש"ו, עמ' 194—196. על שרידי חצרים בהר-הנגב ראה לאחרונה:
Y. Aharoni and others, Early Beginnings of Negev Agriculture, *IEJ*,
VIII, 1958, pp. 239—241; idem, An Israelite Agricultural Settlement at
Ramat Matred, *IEJ*, X, pp. 27—36
2. הסקר נערך על-ידי מטעם אגף-העתיקות, בעזרתם של כמה מנאמני האגף

שני האתרים נתגלו במישור החול־לס שממערב לנחל הבשור (ואדי א־שלאה), במרחק של שני ק"מ זה מזה³. אתר 1 שוכן בנ.צ. 1017.0703, במרחק של שני ק"מ מן הנחל ושל כ־6 ק"מ מדרום לתל אל־פארעה. אתר 2 נמצא בנ.צ. 0993.0714, והוא מרוחק מן הנחל כ־2.5 ק"מ ו־5.5 ק"מ מן התל הנ"ל (לוח ו, 1).

הסימנים המעידים על מציאותם של שרידי יישובים עתיקים על פני המישור, המכוסה בצמחיית־בר נמוכה, הם: אבני־גוויל בודדות, שמוצאן מאפיק הנחל, אבני־טחינה, חלקי תנורים מחרס וחרסים (לוח ו, 2). היקף־תפוצתם של השרידים בכל אחד משני האתרים מגיע ל־5 דונאם, בקירוב. בחפירות־הבדיקה, שנערכו בכמה נקודות בתחום האתרים, לא נתגלו שרידי־בנייה מתחת לפני השטח. כן לא נמצאה כאן איזו הצטברות שהיא של עיי יישוב חרב. לפיכך נראית ההנחה, שהשרידים הפזורים בשני אתרים אלה הם מבקתות־חימר ומאהלים, שהיו לפנים במקום. מסתבר, שמשך קיומם של היישובים הללו היה קצר ביותר; וכחיוזק להנחה זו משמשים החרסים — כולם מתקופת־הברזל (המאה ה־י לפסה"ג) — שנלקטו בשני האתרים (לוח ו, 3). נראה לנו, שיש זיקה בין תולדותיהם של שני יישובים אלה לבין אלו של העיר שהיתה שוכנת בתקופת־הברזל בתל אל־פארעה הסמוך⁴. לא מן הנמנע, שאין הם אלא שתיים מחצריה של עיר זו⁵. מכאן יוצא, שבתקופה הנדונה התפשט יישוב־הקבע באיזור שחון זה דרומה, לעבר המדבר⁶.

בקיבוצי הנגב, שהם: דן גזית מקיבוץ גבולות, יוסף יחזקאל ויוסף גינת מקיבוץ אורים, ויהודה בך ודניאל נחום מקיבוץ רוחמה.

3. שני האתרים נתגלו בשנת 1959 על־ידי דן גזית.

4. מקובל לזהות את התל עם העיר שרוחן שבנחלת שבט שמעון (יהו' יט, ו), הנזכרת גם בתעודות מצריות. ראה: W. F. Albright, *BASOR*, 33, 1929, p. 7.

5. אפשר להשוות את החרסים שנלקטו בשני האתרים הנדונים עם הממצא שנת־גלה בתל אל־פארעה בשכבות X ו־V, W ובבית־הקברות 200. ראה, למשל: E. Macdonald, J. L. Starkey & L. Harding, *Beth Pelet*, II, London 1932, Pl. LXXXIX, type 32E1, type 23U, 23t; F. Petrie, *Beth-Pelet*, I, London 1930, Pls. XXXIX (Tomb 229), XLI (Tomb 221).

6. על החקלאות באיזור שחון זה בדורות האחרונים — ראה: י. ברסלבסקי (למעלה, הערה 2), עמ' 145—150.

האתר שוכן על אחת מגבעות־החמרה המבותרות, המשתרעות מדרום־מערב לנחל שקמה (ואדי חסי), בנ.צ. 1239.0994⁷. במרחק של 3.5 ק"מ מצפון־מזרח לו שוכן תל א־נג'ילה. בפאותיה המערבית והדרומית של הגבעה נתהוו שברי־קרקע בגלל סחף הגשמים, ובהם נתגלו לראשונה חרסים, שהעידו על מציאותו של אתר עתיק במקום (לוח ו, 4). שרידי היישוב העתיק לא יצרו כל התגבהות מלאכותית, ומסיבה זו קשה לאמוד היום את היקף התפשטותו. מכל־מקום ניתן לקבוע, על־פי תפוצתם של החרסים ושל אבני־הטחינה וכן על־פי ההבדלים בגוון הקרקע (כתמי אדמה אפורה ואדמת־חמרה טבעית לסירוגין), שהיישוב לא היה מרוכז ביותר. השרידים הנזכרים פזורים על פני שטח בן 3 דונאם, בקירוב. רוב החרסים שנלקטו במקום הם מן המאה ה־1 לפסה"נ (לוח ו, א: 5)⁸. שני חרסים בודדים הם מתקופת־הברזל ב. בקצהו הצפוני של האתר נתגלתה אף כמות קטנה של חרסים מן התקופה ההלניסטית.

ב־30 במאי 1960 ערכנו שתי חפירות־בדיקה זעירות (א רב) בשטח בן 4 מ"ר, בשתי נקודות שלאורך השפה של שבר־הקרקע שבפאה המערבית של הגבעה (לוח ו, 4). מתוך הבדיקות האלו נתבררו הפרטים הבאים:

א. מתחת לרובד של חול־חמרה שעל פני השטח, שעביו 10—15 ס"מ, נתגלתה שכבת־יישוב, שעבייה הוא 4.40—1.00 מ'.

ב. בחפירת־הבדיקה א לא נתגלו שרידי־בנייה, אלא חרסים בלבד. בחפירת־הבדיקה ב נחשף קטע של בנייה מלבני־טיט מיובשות בשמש, ומעליה שכבת־שריפה, בעובי של 20—30 ס"מ, מעורבת בחרסים (לוח ו, 6).
ג. כל החרסים שנתגלו בשתי הבדיקות הם מן המאה ה־1 לפסה"נ (לוח ו, 5: ב)⁹.

בעקבות הסקר והחפירות באתר 3 יש מקום לקבוע, שההיאחזות הראשונה על הגבעה חלה במאה ה־1 לפסה"נ. רוב השרידים במקום הם, כנראה, מפרק־

7. האתר נתגלה בשנת 1957 על־ידי יהודה בך ודניאל נחום. האתר אינו מצוין במפות.

8. השווה, למשל, עם שברי כלי־החרס משכבה B בתל בית־מרסים: W. F. Albright, Tell Beit-Mirsim, I, *AASOR*, XII, 1932, Pls. 24:3; 25:3, 14

9. השווה, למשל, עם חרסים משכבה V בלכיש: O. Tufnell, *Lachish*, III, The Iron Age, 1953, p. 81, Fig. 6

זמן זה. היישוב נמנה עם חצריתה של העיר החשובה ששרידיה טמונים בתל א־נג'ילה הסמוך, הנשקף מן המקום¹⁰.

לאחר נטישת החצר, כנראה מחמת פורענות שפקדה את כל יישובי האיזור, חזרו והתיישבו בה גם בפרקיו־זמן מסוימים בתקופת־הברזל ב, ואף בתקופה ההלניסטית.

אתר 4 (תל אדביס)

האתר, המצוין במפות בשם תל אדביס או בשם תל זוע'בי (נ.צ. 1252.1093), אינו בעצם אלא גבעת־חמרה טבעית, ששטחה כדונאם אחד¹¹. תכונתה המיוחדת היא הזדקרותה מעל פני סביבתה מכיוון דרום־מערב (לוח ז, 1). המקום נמצא מצפון לנחל שקמה, כ־3 ק"מ מצפון לתל א־הסי, הנשקף בבירור ממנו.

כבר בשנת 1890 נבדק המקום על־ידי פ. פיטרי, שציין את העדרם של שרידים עתיקים על פני השטח. עם זאת מצא לנכון לקבוע, ש"נמצאה ידית אחת בלבד של כלי־חרס, שהיא, כנראה, מן המאה ה־ח לפסה"נ¹². בסיוור שערכנו במקום בשנת 1959 התברר, שאכן היה בממצא בודד זה של פיטרי משום רמז, שבמקום מצויים שרידי יישוב עתיק מן המאות ה־ח—ה־ז לפסה"נ. תחילה ליקטנו כמה חרסים שחוקים על פני אדמת־החמרה הטבעית, שלא ניתנו לזיהוי בטוח, אולם לאחר־מכן גילינו למרגלות הגבעה ממערב ריכוז גדול של שברי כלי־חרס, אבני־גוויל קטנות ומפוחות ושברים של לבני־טיט שרופות. שרידים אלה נראו ככתם גדול, שהתבלט במקצת באפ־רוירתו על פני שטח בן 100 מ"ר, בקירוב. כל החרסים שנלקטו במקום זה הם מן המאות ה־ח—ה־ז לפסה"נ (לוח ז, 2).

10. תל א־נג'ילה מוזהה לאחרונה בדרך השערה על־ידי פרופ' ב. מור עם גת פלשתים. ראה: י. אהרוני, אטלס ישראל, קונטרסים 4/IX ו־5/IX, 1958. על הממצא הארכי־אולוגי מתקופת־הברזל בתל זה — ראה י. אהרוני ורות עמירן, סיור בתלי הנגב, ידיעות, יו, תשי"ג, עמ' 53—54; ולאחרונה גם: S. Bülow & R. A. Mitchell, An Iron Age II Fortress on Tel Nagila, *IEJ*, XI, 1961, pp. 108—110.

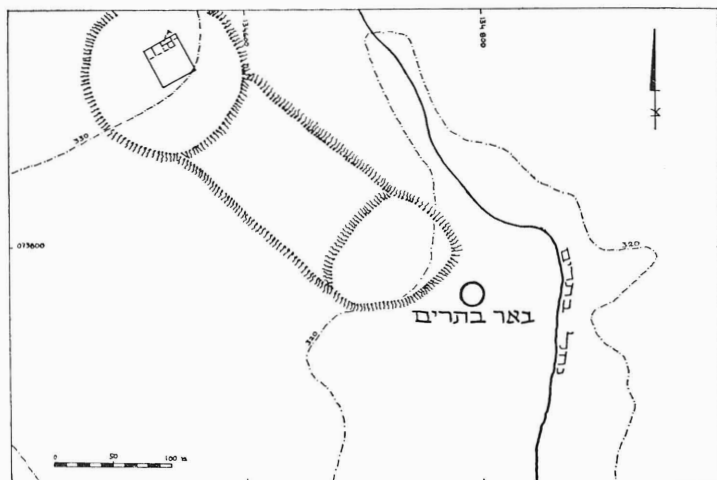
11. ראה: מפת 1:20,000, רוחמה (ג'מאמה), 10—12, 1947.

12. ראה: F. Petrie, *Tell el Hesry (Lachish)*, London 1891, p. 53. האתר נבדק גם בשנת 1924 על־ידי אולברייט, שציין, כי "The site is merely a rise in the ground, containing some traces of ancient walls, but no potsherds at all" ראה: 8: W. F. Albright, *BASOR*, 17, 1925, p.

נראה לנו, שעל גבעה זו היו עומדות במשך פרק־זמן קצר ביותר בתקופה הנ"ל כמה בקתות־חימר, שהיוו את אחת מחצריה של העיר, ששכנה בימים ההם בתל אל־חסי¹³.

אתר 5 (באר־בתרים)

לא הרחק מן הבאר העתיקה המכונה היום באר־בתרים, במרחק של 3.5 ק"מ מצפון לתל באר־שבע (לוח ז, 3), מזדקרים לעין שרידיו של מבנה בודד (נ. צ. 1346.0759). יסודותיו ועיי־המפולת של קירותיו מאפשרים לעקוב אחר תכניתו, ששני חלקים לה: חצר נרחבת ושוורת־חדרים, הנסמכת אל קירה הצפונית (לוח ז, 4; ציור 2). אורך המבנה 33.15 מ' ורחבו 29.80 מ'. רחבם הממוצע של קירותיו, הבנויים מאבני־גוויל, 0.50 מ'. בתוך המבנה ומסביבו פזורים גם הרבה חרסים מן המאות ה"ח—ה"ו לפסה"ג (לוח ז, 7)¹⁴.

ציור 2

13. נראים הדברים, שהישוב באתר 4 הוא מתקופת קיומה של העיר VI בתל אל־חסי. ראה: F. J. Bliss, *A Mound of Many Cities*, London 1894, pp. 98–100. יש מזהים תל זה עם העיר עגלון (יהו' טו, לט). ראה למשל: W. F. Albright, *BASOR*, 87, 1942, p. 38.
14. יוסף גינת הוא הראשון שליקט במקום זה בקיץ 1959 חרסים מתקופת־הברזל.

בסיוור, שערכנו במקום בחורף 1960, התברר, שליד הבאר, במרחק של 150 מ' מדרום-מזרח למבנה זה, פזורים על גבנון נמוך אבני-גוויל וחרסים מתקופת-הברזל ב ומן התקופות הפרסית וההלניסטית. ממקום זה אף ניתן לראות את תל באר-שבע.

ב-3 באוגוסט 1960 ערכנו חפירת-בדיקה בפינתו של אחד מחדרי המבנה (חדר A), כדי לוודא, אם אמנם מתקופת-הברזל הוא. בעקבות החפירה נתברר, שיש כאן שני שלבי-בנייה. רצפתו של שלב-הבנייה המאוחר יותר, שנחשפה מתחת למפלס הנוכחי של פינת-החדר, בעומק של 0.60 מ', עשויה מאדמה כבושה. מעליה נחשפו שברים של כלי-חרס ועצמות של בעלי-חיים (לוח ז, 5). משהרסנו את הרצפה נתקלנו באדמה תחוחה, שהיתה מעורבת באפר רב, ובה עצמות בעלי-חיים וחרסים מועטים. אדמה זו הגיעה עד לקרקע הבתולה, שבה נתקלנו בעומק של 1.40 מ' מתחת למפלס הנוכחי של פינת-החדר. בעוד שקו-הבנייה הפנימי של נדבכי היסודות של הקיר המזרחי, שנחו על הקרקע הבתולה, היה המשיך מדויק של קו הנדבכים שמעליהם — היתה לנדבכים המקבילים שבקיר הצפוני סטייה בולטת פנימה (לוח ז, 6). מסתבר אפוא, שהיסודות שעל הקרקע הבתולה הם משרידי שלב-הבנייה הראשון במקום. הנדבכים שמעל לרצפת האדמה הכבושה, לעומת זה, הם משלב-הבנייה השני. כל החרסים שנתגלו בחפירה הם מתקופת-הברזל ב.

שרידי המבנה הגדול, יחד עם השרידים הדלים הפזורים ליד הבאר, מציינים, כנראה, את אחת מחצריה של העיר באר-שבע בימי מלכות יהודה (המאות ה-ח—ה-ז לפסה"ג). אפשר לשער, שחדרי המבנה שימשו למגורים וכמחסנים, ואילו החצר הגדולה — כמקום כינוס לעדרים. בשטח הגבעה שליד הבאר עמדו, כנראה, בקתות-חימר ואהלים בלבד.

השם "חצר" מצוין במקרא — נוסף על שטח מגודר, שבתוכו בית או מערכת-בתים — יישוב בעל צביון מיוחד (ברבים: חצרים)¹⁵. אפשר לציין כמה מתכונותיהם האפייניות של יישובים אלה על-פי קטעי-דברים מן המקרא:

א. החצרים נמנות עם יישובי-הקבע הקטנים ביותר שהיו קיימים במסגרת

15. ראה דיון מפורט בעניין זה ב- H. M. Orlinsky, *JAOS*, XXIX, 1939, pp. 22 ff.; ש. א. ליונשטאם, אנציקלופדיה מקראית, ג, ערך "חצרים", טורים 273—274; וכן מאמרו של א. מלמט, "חצרים" במקרא ובמארי, המתפרסם בחוברת זו של ידיעות (להלן, עמ' 181—184).

המערכת היישובית הטיפוסית לארץ־ישראל בימי בית ראשון. ראה, למשל: "אשדוד בנותיה וחצריה, עזה בנותיה וחצריה..." (יהו' טו, מז).

ב. החצרים אינן, בדרך־כלל, יישובים עצמאיים, אלא מעין שלוחות של ערים או של בנותיהן: "... ואת שדה העיר ואת חצריה..." (שם, כא, יב), או: "... וכל החצרים אשר סביבות הערים" (שם, יט, ח).

ג. החצרים אפייניות לספר של ארץ נושבת, ואף נראה הדבר, שמוצאו של השימוש בשם, ככינוי למקום־יישוב, הוא באזורים של שבטים נודדים למחצה: "אלה הם בני ישמעאל ואלה שמותם בחצריהם" (בר' כה, טז).

בכל אחד מחמשת היישובים מתקופת־הברזל ששרידיהם תוארו למעלה ניתן למנות את עיקר התכונות האפייניות לחצרים, המרומזות במקרא. מכאן, שלא מן הנמנע, שהללו הם שרידי חצרים. דוגמות אלו של חצרים עשויות אף להשלים פרטים שונים על צביונו ותולדותיו של סוג־יישוב מיוחד זה בתקופת בית ראשון.

א. היקף שטחן של החצרים. היישוב היה מורכב, בדרך־כלל, ממספר מבנים או בקתות ומאהלים. לעתים היו הללו מרוכזים (אתר 4), ויש שהיו פזורים על פני שטח נרחב (אתרים 1—3).

ב. זיקתן של החצרים לעיר. לכל חמשת האתרים היתה זיקה לעיר מסוימת: האתרים 1—2—לעיר שבתל אל־פארעה (שרוחן?); האתר 3—לעיר שבתל אנג'ילה (גת?); האתר 4—לתל אל־חסי (עגלון?); ואתר 5—לבאר־שבע. מן החצרים אפשר היה לראות, בדרך־כלל, את "עיר־האם" (אתרים 3—5).

ג. משך קיומן של החצרים. משך־הזמן שבו היה קיים כל אחד מחמשת היישובים הנדונים לא עלה על דור אחד או שניים. הם נבנו בפרקי־זמן שונים בתקופת־הברזל. האתרים 1—2 החזיקו מעמד, לכל היותר, במשך דור אחד במאה ה־1 לפסה"נ. האתר 4 התקיים פרקי־זמן דומה במאות ה־1—ה־2 לפסה"נ. האתר 3 האריך ימים יותר במאה ה־1 לפסה"נ, ואף יושב מחדש בעידן מסוים במאות ה־1—ה־2 לפסה"נ. אשר לאתר 5—נראה, שהיה קיים למעלה מימי דור אחד, במאות ה־1—ה־2, כפי שאפשר להסיק משרידי המבנה, על שני שלבי־הבנייה שלו, במקום.

תולדותיהם של חמשת היישובים הנדונים מעידות, שבמרוצת ההתפתחות ההיסטורית בימי בית ראשון חלו ללא ספק תמורות ותנודות בהיקף תפוצתן של החצרים. בעתות־שלום נוסדו, כנראה, חצרים רבות, ואילו בעתות־מלחמה

נעזבו או חרבו החצרים, ויושביהן נמלטו אל ערי־החומה הסמוכות. תהליך זה של ייסוד חצרים, מצד אחד, ונטישתם, מצד אחר, עשוי ללא ספק לשמש עדות לתקופות של התרחבות או הצטמקות יישובית בנגב הצפוני בתקופת בית ראשון. ומאחר שחלקים מאיזור זה בתקופה הנדונה היו בתחומי שליטתן של מלכות יהודה במזרח ופלשת במערב, הרי יש בשרידי החצרים המתגלים לפנינו כדי לשקף מצבים היסטוריים מסוימים בתולדות יחסי יהודה—פלשת בחבל־ארץ זה.